

Ouderen en de tweede demografische transitie; de effecten van partnertransities op latere leeftijd voor de familiale banden

Jenny DE JONG GIERVELD¹

Netherlands Institute for the Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS-KNAW), Meijboomlaan 1, 2242 PR Wassenaar, Nederland. E-mail: gierveld@nias.knaw.nl en Nederlands Interdisciplinair Demografische Instituut (NIDI-KNAW), Postbus 11650, 2502 AR Den Haag, E-mail: gierveld@nidi.nl

Abstract. In dit hoofdstuk worden de gevolgen van de Tweede Demografische Transitie voor oudere mensen belicht. Meer in het bijzonder wordt ingegaan op echtscheiding en op herpartnering op de leeftijd van 50 jaar of ouder. Om de effecten van echtscheiding en van herpartnering voor de familiale banden op latere leeftijd te bestuderen wordt gebruik gemaakt van de data van de NESTOR-Leefvormen en Sociale Netwerken survey. Face-to-face interviews werden afgenomen aan 4.494 mannen en vrouwen in de leeftijd van 55 tot 89 jaar. Voor de ondervraagden zijn gegevens beschikbaar inzake de huidige partnerstatus, hun partnergeschiedenis en over de verwanten in hun sociale netwerk. Multivariate analyses wijzen uit dat de familiale banden significant verschillen naar partnergeschiedenis, aantal kinderen, leeftijd en gezondheidsstatus. Ooit gescheiden mannen en vrouwen, en degenen die na echtscheiding of verweduwing een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan (hetzij in de vorm van hertrouw, ongehuwd samenwonen of een LAT-relatie) hebben minder frequente contacten met hun kinderen en met broers en zussen dan leeftijdsgenoten

¹ De auteur is als Permanent Fellow/onderzoekshoogleraar verbonden aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS-KNAW) in Wassenaar en aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI-KNAW) in Den Haag. Daarnaast is zij sinds 1978 als hoogleraar verbonden aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit, Amsterdam (thans aan de Afdeling Sociologie en Sociale Gerontologie).

die nog met de eerste huwelijkspartner zijn en degenen die na echtscheiding of verweduwing alleen wonen.

Trefwoorden: oudere mannen en vrouwen; echtscheiding; herpartnering op oudere leeftijd; familiale banden.

Elderly and the Second Demographic Transition. The effects of partner transitions at a later age for familial embedment. In this chapter consequences of the Second Demographic Transition for older persons are addressed, in particular the dissolution of partner relationships via divorce and subsequent repartnering at the age of fifty years or older. To investigate the effects of partnership dissolutions and repartnering on the family bonds in later life data from the NESTOR- Living Arrangements and Social Networks survey are used. Face-to-face interviews were conducted with 4,494 men and women in the Netherlands, aged 55 to 89 years. Information is available about respondents' current partner status, partner history, and about the kin members within their social network. Multivariate analyses showed that familial embedment differs according to partner history, number of living children, age and health. Divorced men and women, and the formerly married who repartnered at a later age (remarried, unmarried cohabitation, and Living Apart Together) have less frequent contacts with children and siblings compared to older men and women in first marriage or living alone.

Keywords: older adults; divorce; repartnering at a later age; familial embedment.

1. Inleiding

Een aantal opvallende wijzigingen in het demografisch denken en in de demografische praktijk werden werkelijkheid in de tweede helft van de 20ste eeuw, meer in het bijzonder vanaf omstreeks 1970. Jongvolwassenen kozen bijvoorbeeld vanaf die datum steeds vaker en massaal voor ongehuwd samenwonen en voor uitstel van huwelijk en de geboorte van kinderen. Van de Kaa (1987) was de eerste demograaf die deze ontwikkelingen heeft beschreven vanuit het perspectief van de Tweede Demografische Transitie. In de daarop volgende jaren werd uitgebreid onderzoek gedaan naar de sociaal-structurele, culturele en technologische determinanten van deze ontwikkelingen (Van de Kaa, 1994; Lesthaeghe en Moors, 1995). Aansluitend heeft een studie van Liefbroer en Dykstra (2000), uitgevoerd in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, met empirische cijfers aangetoond dat specifiek het jaar 1970 als een *waterscheiding* moet worden aangemerkt voor de hiervoor genoemde ingrijpende transitie in demografisch gedrag van de Nederlandse bevolking. Demografische gedragingen en demografische attitudes van na 1970 zijn niet vergelijkbaar met die van voor 1970. In hun studie hebben zij een groot aantal voorbeelden opgenomen die deze stelling

onderbouwen. De mate van arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (met kinderen) en de ontwikkelingen in het echtscheidingscijfer behoren tot de voorbeelden.

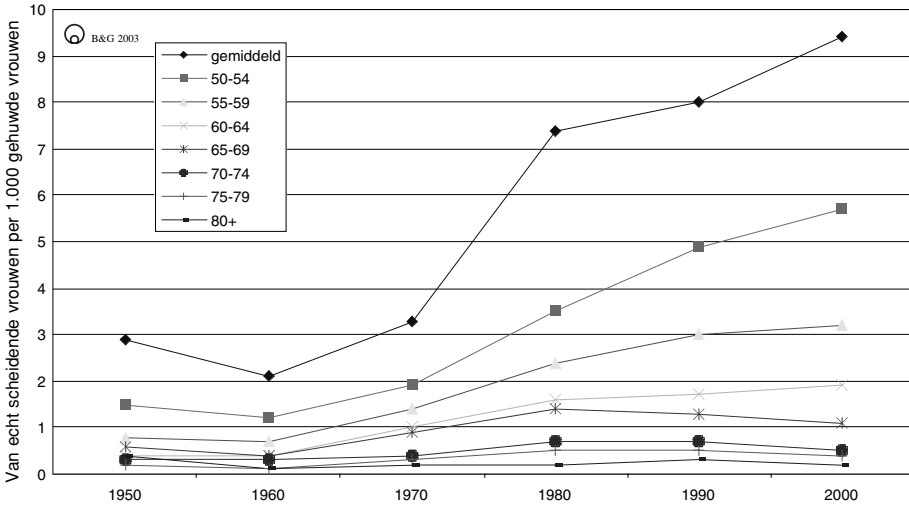
In dit artikel zullen wij ons niet richten op de vraag in hoeverre gewijzigde attitudes en gedrag herkenbaar zijn onder jongvolwassenen (daarover zijn reeds vele studies verschenen, zoals Lesthaeghe en Surkyn, 1988; Liefbroer, 1999), maar ons richten op het demografisch gedrag van oudere generaties. Onze eerste onderzoeksvraag kan als volgt worden geformuleerd: heeft de Tweede Demografische Transitie ook de oudere generaties beïnvloed? Factoren die we in dit verband willen onderzoeken betreffen relatieontbindingen en de daarop eventueel volgende herpartnering, voorzover daar mannen en vrouwen van 50 jaar en ouder bij zijn betrokken. In hoeverre worden de relaties tussen oudere ouders en hun (jong)volwassen kinderen en tussen de ouders en hun broers en zussen beïnvloed door de (ontbinding van een partnerrelatie en de daarop eventueel volgende) herpartnering? Onze tweede onderzoeksvraag luidt daarom: leidt de situatie volgend op relatieontbinding en herpartnering op latere leeftijd tot een hechtere of minder hechte band tussen ouders en hun (jong)volwassen kinderen en tussen de ouderen en hun broers en zussen?

2. De Tweede Demografische Transitie; macrosociologische patronen van relatieontbinding en herpartnering onder ouderen

We gaan eerst na in hoeverre echtscheiding onder de 50-plussers een patroon vertoont dat vergelijkbaar zou kunnen zijn met het patroon zoals vastgelegd voor jongere generaties, dat wil zeggen met een duidelijke stijging vanaf 1970. In *figuur 1* wordt het patroon van oudere scheidende mannen en vrouwen in Nederland weergegeven, naar leeftijd op het moment van de scheiding en naar kalenderjaar.

Uit *figuur 1* wordt duidelijk dat het verloop van de echtscheidingscijfers voor de oudere generaties een opvallende overeenkomst vertoont met dat van de jongere generaties door een aanzienlijke toename van de echtscheidingscijfers na 1970. We kunnen concluderen dat net als bij jongere generaties het jaar 1970 een waterscheiding inhoudt voor de ontwikkeling van echtscheiding onder oudere mensen. Naarmate generaties ouder zijn, is de toename van echtscheiding echter meer gematigd. Rond het jaar 2000 blijkt dat zes van de zeven scheidende mensen jonger is dan 50 jaar en dat één op de zeven de

Figuur 1. Van echt scheidende vrouwen per 1.000 gehuwde vrouwen, naar leeftijd en naar kalenderjaar

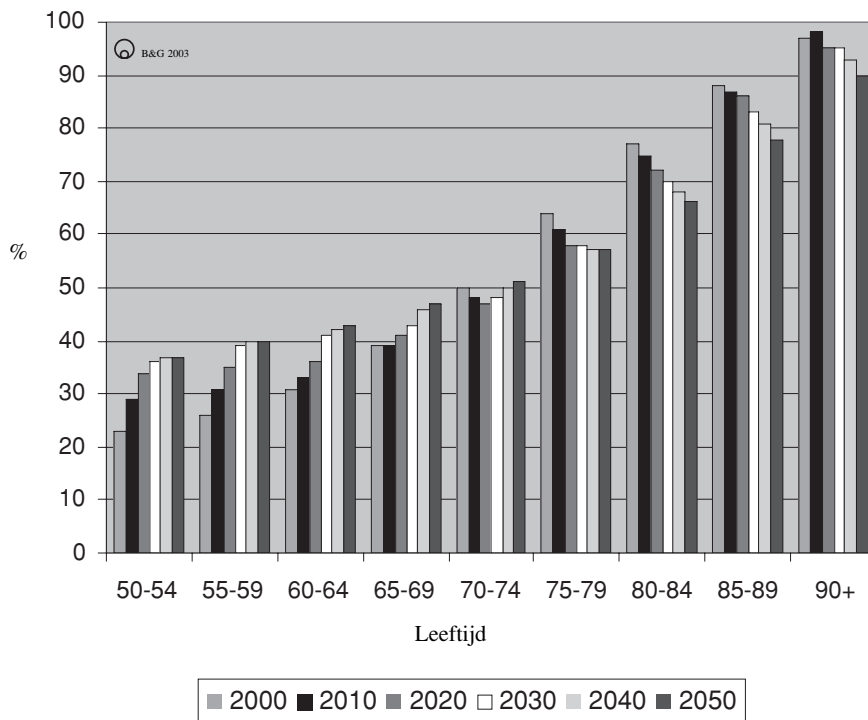

Bron: CBS, Statline, maart 2002.

50 is gepasseerd; hoe langer het huwelijk heeft geduurd, des te kleiner is de kans dat het tot een breuk komt (Garssen, De Beer, Cuyvers en De Jong, 2001). Deze ontwikkeling, gevoegd bij de hogere percentages ooit eerder gescheiden mannen en vrouwen uit jongere cohorten die ‘doorgroeien’ naar de categorie van de ouderen, maakt dat een steeds hoger aandeel van de 50-plussers als gescheiden of ooit-gescheiden is te karakteriseren.

Van de gescheiden mensen woont een aanzienlijk deel alleen. Hetzelfde geldt voor de mensen die weduwe of weduwnaar zijn geworden. Ook het alleen wonen is immers één van de fenomenen die verbonden zijn aan de transities zoals die zich na 1970 hebben voltrokken: na het verlies van de partner kiezen de oudere Nederlandse man en vrouw in eerste instantie voor zelfstandig alleen wonen (indien de kinderen reeds het ouderlijk huis hebben verlaten) in plaats van voor andere samenlevingsvormen. Het CBS heeft een vooruitberekening gemaakt waaruit duidelijk wordt dat voorlopig nog geen einde zal komen aan deze tendens tot alleen wonen. Zo schat het CBS dat het aantal alleenwonenden of eenpersoonshuishoudens onder 50-plussers zal toenemen van 1.158.000 in 2000 tot 2.229.000 in 2050. Dat is bijna een verdubbeling van het aantal. Als we deze stijging afzetten tegen de ontwikkeling van het totale aantal huishoudens van 50-plussers dan voorziet het CBS een groei van 41 procent eenpersoonshuishoudens in 2000 tot 51 procent in 2050; zie ook *figuur 2*.

Figuur 2. Eenpersoonshuishoudens onder mensen van 50 jaar en ouder, in percentages van alle huishoudens per leeftijdscategorie

Bron: CBS Huishoudensprognose 1998-2050.

De hier gepresenteerde cijfers maken duidelijk dat processen zoals samengevat onder de term van de Tweede Demografische Transitie de levensloop —ook van oudere generaties— de komende tijd zullen blijven bepalen.

3. Het verbreken en het aangaan van nieuwe partnerrelaties op latere leeftijd, gezien vanuit het microperspectief van de individuele betrokkenen

Gehuwde of ongehuwd samenwonende partners functioneren als regel als eerste en belangrijkste bron van steun voor elkaar op het moment dat hulp noodzakelijk wordt. Per definitie moeten sociale contacten en ondersteuning voor alleenwonende mensen van buiten het eigen huishouden komen. Alleen wonen

Tabel 1. Gemiddelde scores op de eenzaamheidsschaal van De Jong Gierveld (0, niet eenzaam → 11, uitzichtloze eenzaamheid) voor respondenten van 55 tot 89 jaar, naar leefvormen.

	gemiddelde score eenzaamheid	Standaard deviatie
Leefvorm		
In eerste huwelijk	1,63	2,21
Nieuwe partner na 50 ^{ste} jaar:		
– hertrouw	2,90	3,05
– ongehuwd samenwonend	2,15	2,56
– LAT	2,16	2,47
Alleen na verweduwing of scheiding	3,39	2,94

Bron: NESTOR-LSN, 1992.

heeft daarmee naast positieve kanten, ook een aantal potentiële negatieve consequenties. Hoewel alleen wonen niet gelijk staat aan eenzaamheid, valt toch niet te ontkennen dat alleen wonen vaker dan andere leefvormen samengaat met meer of minder ernstige eenzaamheid (De Jong Gierveld, 1998). Op basis van een survey uit 1992 werden de volgende gegevens inzake de differentiatie in eenzaamheidsgevoelens naar partnerstatus en leefvorm vastgelegd voor mensen van 55 tot 89 jaar oud; zie *tabel 1*.

Uit tabel 1 blijkt dat de gemiddelde scores op de eenzaamheidsschaal sterk verschillen voor 55-plussers die met een partner samenwonen en degenen die na verweduwing of echtscheiding alleen wonen. Voor oudere mannen en vrouwen die met hun partner in eerste huwelijk samenwonen is de score gemiddeld 1,63; dit indiceert een zeer lichte vorm van eenzaamheid dan wel het vrijwel ontbreken van eenzaamheidsgevoelens. Voor degenen die alleen wonen na echtscheiding of verweduwing is de gemiddelde score 3,39. Een score van drie of hoger wordt als indicator van eenzaamheid geïnterpreteerd (Van Tilburg en De Jong Gierveld, 1999). Een en ander maakt het begrijpelijk dat een deel van de mensen die alleen wonen, denkt over het opnieuw aangaan van een partnerrelatie. Bezien over de gehele Nederlandse bevolking vindt ongeveer tweederde van de gescheiden mensen binnen een termijn van zes jaar een nieuwe partner, met wie zij gaan samenwonen (getrouwd of ongetrouwd). Voor jongere mensen zijn de kansen om een nieuwe partnerrelatie aan te gaan beter dan voor oudere mensen. Vooral oudere alleenstaande vrouwen worden geconfronteerd met een relatief tekort aan alleenstaande mannen in ongeveer dezelfde leeftijdscategorieën; dit als gevolg van de scheve verdeling naar levensverwachting onder mannen en vrouwen.

Oudere mensen zijn echter vaak meer terughoudend om een nieuwe partnerrelatie aan te gaan dan jongere mensen. Gegeven het Nederlandse sociale zekerheidssysteem —de beschikbaarheid van de AOW als basispensioen, in een groot aantal gevallen aangevuld met een eigen (werkgerelateerd) pensioen of een nabestaandenpensioen— is er voor veel 65-plussers geen directe financiële noodzaak om een nieuwe partnerrelatie aan te gaan. Bovendien speelt hier een duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen. Voor de thans oudere man zou een nieuwe partner niet alleen een oplossing kunnen bieden voor de nadelen van het missen van gezelschap, maar tevens dienstbaar kunnen zijn aan de realisering van het patroon van de traditionele verdeling van huishoudelijke taken. Vele oudere alleenwonende vrouwen echter, vooral diegenen onder hen die hun eerste echtgenoot tijdens een lang ziekbed hebben verzorgd, zijn om diezelfde reden huiverig om een nieuwe partnerrelatie te starten. De huishoudelijke verplichtingen verbonden aan het samenwonenpatroon van partners worden door hen niet onverdeeld als een aantrekkelijk perspectief gezien. In het geval zich de mogelijkheid van een nieuwe partnerrelatie aandient, wordt daarom zorgvuldig afgewogen of men inderdaad een nieuwe relatie zal willen starten. Bovendien zien ook de ouderen meer en nieuwe opties voor de vormgeving van een partnerrelatie dan hertrouw alleen. De voor- en nadelen van hertrouw worden in voorkomende gevallen zorgvuldig afgewogen tegen de voor- en nadelen van ongehuwd samenwonen of een Living Apart Together (LAT-) relatie, waar elk van de partners de eigen woning aanhoudt en een deel van de week onder één dak doorbrengt (Karlsson en Borell, 2002; Davidson, 2002; De Jong Gierveld, 2002; Stevens, 2002).

Uit diepte-interviews, die ik heb afgenomen van 46 mannen en vrouwen die na de leeftijd van 50 jaar een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, bleek duidelijk dat degenen die hadden gekozen voor hertrouw de morele betekenis van het huwelijk voorop stelden, evenals andere waarden zoals we die herkennen binnen de traditionele levensovertuiging. Degenen, die hadden geopteerd voor ongehuwd samenwonen waren van mening dat de oude waarden thans niet langer relevant zijn, dat mensen vrij kunnen kiezen voor andere leefvormen. Ouderen die een LAT-relatie zijn aangegaan noemen als achtergrond de behoefte aan onafhankelijkheid, de sterke wens om het eigen huis aan te houden, of ook het feit dat mensen die een langer leven achter de rug hebben vaste gewoonten en karakteristieken hebben ontwikkeld, die niet meer zo gemakkelijk zijn te veranderen en aan te passen (De Jong Gierveld, 2000). Ook de financiële consequenties van het aangaan van een nieuwe partnerrelatie in verband met de beschikbare pensioenen worden in de afwegingen nadrukkelijk meegenomen (De Jong Gierveld en Peeters, 2002). Zo constateren we dat ouderen die na de

leeftijd van 50 jaar een nieuwe partnerrelatie realiseren, dit nog slechts in 40 procent van de gevallen doen via hertrouw. Iets minder dan 30 procent kiest voor ongehuwd samenwonen en ruim 30 procent kiest voor een LAT-relatie. Hierbij dient te worden opgemerkt dat het overgrote deel van deze 50-plussers die een nieuwe partnerrelatie aangaan in de empty-nest fase verkeren; de kinderen hebben het ouderlijk huis reeds verlaten.

3.1. De mogelijke consequenties van herpartnering op latere leeftijd voor de sociale contacten met kinderen en overige familieleden

Het aangaan van een nieuwe partnerrelatie wordt in de wetenschappelijke literatuur algemeen beschouwd als een *stressvolle gebeurtenis*, omdat deze situatie samengaat met vele veranderingen zoals bijvoorbeeld een verhuizing en het gezamenlijk ontwikkelen van nieuwe regels voor gedrag en het huishouden (Henry en Lovelace, 1995). Heeft men in deze stressvolle periode voldoende tijd en aandacht beschikbaar voor de kinderen (en de kleinkinderen) en overige familieleden zoals bijvoorbeeld broers en zusters (Spitze en Logan, 1992; White, 1992)?

Anderen wijzen op het feit dat de start van een tweede (of latere) partnerrelatie wordt gekenmerkt door het ontbreken van sociaal geaccepteerde regels voor gedrag en handelen. Cherlin (1978) spreekt hier van de *incomplete institutionalization hypothesis*. Ook dit kan consequenties hebben voor de relaties tussen de nieuwe partners enerzijds en voor de relatie ouders–kinderen en ouderen en overige familieleden anderzijds (Coleman, Ganong en Fine, 2000). In het nu volgende deel van dit artikel gaan we na in hoeverre de relatie ouder-kind wordt beïnvloed door de gewijzigde levensomstandigheden van de ouder: verweduwing, echtscheiding en eventueel het op latere leeftijd aangaan van een nieuwe partnerrelatie. Leidt de nieuwe situatie tot een hechtere band tussen ouders en kinderen of juist niet? Welke invloed heeft een eventuele nieuwe partnerrelatie op de contacten met de volwassen kinderen? Zal als gevolg van de genoemde mechanismen de sociale omkadering van de ouderen anders uitpakken dan voorheen? Voor de beantwoording van deze vragen richten we de aandacht op de omvang van het sociale netwerk van persoonlijke relaties in totaal. Dit netwerk is van belang omdat het de potentieel beschikbare set van instrumenteel en emotioneel ondersteunende relaties omvat. Daarnaast zullen we de deelnetwerken van respectievelijk kinderen en schoonkinderen en van de zusters en broers bestuderen. Het aantal kinderen (en schoonkinderen) in het netwerk is een indicator van de meest belangrijke onder de sociale relaties. Kinderen kunnen, na de eventuele partner, als eersten worden ingezet in situaties

van crises in het leven van de oudere (Eggebeen en Davey, 1998; Kaufman en Uhlenberg, 1998). Het netwerk van broers en zusters is op eigen wijze relevant, namelijk omdat het mensen omvat met een vergelijkbare set van relevante waarden en normen en met een gedeelde levensgeschiedenis. Bij de analyse van de gegevens laten we ons leiden door de volgende hypothesen:

Hypothese (1). Ouderen die een nieuwe partnerrelatie zijn gestart brengen in principe een tweetal persoonlijke netwerken samen. Het totale sociale netwerk zal daarmee omvangrijker zijn dan dat van mensen die na de verbreking van de laatste partnerrelatie alleen zijn gebleven.

Hypothese (2). Ouderen die een nieuwe partnerrelatie zijn gestart, vormen daarmee in de meeste gevallen tevens een nieuwe stieffamilie. Dit leidt als regel tot meer complexe, minder hechte banden en tot minder frequente contacten tussen ouders en kinderen. Dit zal des te meer het geval zijn indien de herpartnerde ouderen hebben gekozen voor ongehuwd samenwonen of voor een LAT-relatie in plaats van voor hertrouw.

Hypothese (3). Ouderen die een nieuwe partnerrelatie zijn gestart, en daarmee een nieuwe stieffamilie, onderhouden minder hechte en minder frequente contacten met hun broers en zussen dan mensen die nog in het eerste huwelijk zijn verbonden. Dit zal des te meer het geval zijn indien de herpartnerde ouderen hebben gekozen voor ongehuwd samenwonen of voor een LAT-relatie in plaats van voor hertrouw.

4. Empirisch onderzoek onder mannen en vrouwen van 55 tot 89 jaar

De gegevens voor dit onderzoek komen uit het bestand van de NESTOR-Leefvormen en Sociale Netwerken survey van 1992. In totaal werden 4.494 mannen en vrouwen mondeling ondervraagd. Hun namen en adressen waren verkregen via de bevolkingsregisters van 11 verschillende gemeenten. Het responsepercentage was 62. De gemiddelde leeftijd van de respondenten ligt op 73 jaar. Deze steekproef kan als representatief voor de Nederlandse bevolking worden beschouwd (Broese van Groenou *et al.*, 1995). Voor deze studie hebben we allereerst die respondenten geselecteerd die de ontbinding van een vorige partnerrelatie hebben meegemaakt, gevolgd door het aangaan van een nieuwe partnerrelatie na de leeftijd van 50 jaar. Deze groep omvat in totaal 173 mannen en vrouwen, van wie 69 zijn hertrouwd, 48 ongehuwd samenwonen en 56 een LAT-relatie vormen. Deze op latere leeftijd herpartnerde mannen en vrouwen zullen hier worden vergeleken met degenen die in eerste huwelijk met hun partner samenwonen ($n = 2.160$) en met ondervraagden die alleen wonen

na verweiding of echtscheiding ($n = 1.209$). Het betreft hier steeds respondenten die volledige informatie hebben verstrekt over de omvang en de samenstelling van hun netwerk van sociale contacten.

4.1. Meetinstrumenten en methode

Voor het onderzoek naar de omvang en de samenstelling van het sociale netwerk werd onder meer gebruik gemaakt van de volgende vraag: kunt u mij de namen geven van al degenen met wie u een regelmatig contact onderhoudt en die werkelijk belangrijk voor u zijn? De omvang van het totale sociale netwerk is van belang. Vervolgens zullen we kijken hoeveel van de kinderen (inclusief schoonkinderen) en van de broers en zussen (inclusief zwagers en schoonzusters) zijn genoemd in het sociale netwerk en gaan we nader in op het aantal kinderen respectievelijk broers en zussen waarmee de respondent minstens éénmaal per week contact onderhoudt, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk of via de telefoon.

Na een beschrijving van de omvang van het sociale netwerk in totaal, en van de deelnetwerken van kinderen en broers en zussen, volgen gegevens inzake de meer frequent gecontacteerde netwerkleden. Multipele Classificatie Analyses worden gebruikt om na te gaan in hoeverre de frequentie van contacten met kinderen, respectievelijk met broers en zussen, samenhangt met (a) de huidige partnerstatus en leefvorm van de oudere mannen en vrouwen, (b) de partnergeschiedenis en (c) het aantal kinderen, broers en zussen dat nog in leven is. Naast deze variabelen die in deze analyse centraal staan, is ook een aantal controlevariabelen opgenomen, namelijk sekse, leeftijd en gezondheid van de onderzochten.

4.2. Resultaten

Uit *tabel 2* blijkt dat de gemiddelde omvang van het totale netwerk 13,8 leden omvat. Er zijn duidelijke verschillen naar leefvormen: oudere mannen en vrouwen in eerste huwelijk hebben gemiddeld gezien de grootste netwerkvang (15,1). Mensen die op latere leeftijd een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan hebben aanzienlijk kleinere netwerken: hertrouwen en LAT-relaties 13,7 en samenwonenden 11,6. De kleinste netwerkvang treffen we onder alleenwonenden, met gemiddeld 11,4 leden. Zelfs wanneer we in beschouwing nemen dat dit laatstgenoemde lage gemiddelde voor een deel wordt veroorzaakt door de afwezigheid van een partner, blijft het verschil met andere groepen opmerkelijk.

Tabel 2. Gemiddelde omvang van het totale netwerk, van de deelnetwerken van kinderen (inclusief schoonkinderen) en van broers en zussen (inclusief schoonzussen en zwagers), en de gemiddelde aantallen kinderen (inclusief schoonkinderen) en broers en zussen (inclusief schoonzussen en zwagers) waarmee men ten minste eenmaal per week contact onderhoudt; respondenten van 55 tot 89 jaar, naar enkele kenmerken

	n	Omvang van het sociale netwerk			Wekelijks contact	
		totaal netw.	kinderen	broers en zussen	kinderen	broers en zussen
Leefvormen						
In eerste huwelijk	2.160	15,1	4,2	2,9	3,1	0,8
Nieuwe partner na 50 ^{ste} jr:						
– hertrouwd	69	13,7	4,0	2,6	2,3	0,4
– ongeh. samenw.	48	11,6	3,9	2,0	1,8	0,4
– LAT	56	13,7	3,1	1,5	1,8	0,5
Alleen na overlijden/ echtscheiding	1.209	11,4	3,8	1,8	2,7	0,6
Sekse						
Man	1.720	13,9	4,1	2,5	2,9	0,7
Vrouw	1.812	13,6	4,0	2,5	1,9	0,8
Leeftijd						
75+	1.605	11,9	4,0	1,7	2,6	0,5
65-74	982	14,2	4,2	2,9	3,1	0,9
55-64	955	16,4	4,0	3,4	3,2	1,0
# kinderen nog in leven						
0	327	10,8	0,3	2,0	0,2	0,8
1 of 2	1.376	12,8	2,7	2,4	2,1	0,7
3 of 4	1.155	14,7	4,8	2,6	3,5	0,7
5 of meer	668	15,6	7,3	2,5	4,7	0,7
# broers en zussen nog in leven						
0	543	11,8	3,6	0,9	2,5	0,2
1 of 2	1.408	13,1	3,8	1,9	2,7	0,6
3 of 4	840	14,5	4,3	3,0	3,2	1,0
5 of meer	748	15,5	4,5	4,0	3,4	1,1
Ooit gescheiden?						
Nee	3.326	14,0	4,1	2,5	3,0	0,8
Ja	217	10,3	2,7	1,4	1,6	0,5
Gezondheidsstatus						
Eén of meer problemen	1.290	12,0	3,8	1,9	2,7	0,6
Geen problemen	2.238	14,8	4,2	2,8	3,0	0,8
Algemeen gemiddelde		13,8	4,0	2,5	2,9	0,8

Bron: NESTOR-LSN, 1992.

De resultaten van de Multipale Classificatie Analyse (tabel 3) tonen aan dat zowel leeftijd, het aantal kinderen en broers en zussen dat nog in leven is, het ooit gescheiden zijn, maar ook gezondheid belangrijke, significante determinanten zijn van de omvang van het sociale netwerk. Nadat al deze factoren in rekening zijn gebracht blijkt leefvorm nog steeds significant gerelateerd te zijn aan netwerkomvang: ouderen die alleen wonen na echtscheiding of verweduwing hebben de kleinste netwerken ($13,8 - 1,4 = 12,4$). Hertrouwd en degenen met een LAT-relatie hebben, na controle voor de andere variabelen, een netwerk dat groter in omvang is ($13,8 + 1,6 = 15,4$ en $13,8 + 1,2 = 15,0$ respectievelijk) dan dat van mensen in eerste huwelijk ($13,8 + 0,7 = 14,5$). Degenen die ongehuwd samenwonen na herpartnering hebben een gemiddelde netwerkomvang van 13,2. Hieruit blijkt dat voor twee van de drie groepen van herpartnerden, de hertrouwd en degenen die een LAT-relatie zijn aangegaan, de nieuwe transitie gepaard is gegaan met het realiseren van een relatief grotere netwerkomvang. In dit opzicht wordt hypothese (1) ondersteund voor de hertrouwd en voor de mensen met een LAT-relatie.

Het deelnetwerk van (schoon)kinderen

Tabel 2 wijst verder uit dat het aantal (in leven zijnde) kinderen verschilt naar de hier onderscheiden leefvormen. Weduwen, weduwnaars en mensen in eerste huwelijk hebben een gemiddeld kindertal van respectievelijk 3,1, 3,1 en 3,0 en hertrouwd koppels hebben gemiddeld 3,3 kinderen. De gemiddelde aantallen kinderen zijn significant lager voor mensen die flexibele leefvormen realiseren: zowel ongehuwd samenwonenden als mensen in LAT-relaties hebben gemiddeld 2,6 kinderen.

In het algemeen blijken de meeste oudere mensen niet geïsoleerd te zijn van hun kinderen: slechts drie procent van de ouderen met in leven zijnde kinderen noemde geen van de kinderen in het netwerk van personen die voor hen belangrijk zijn en met wie zij frequente contacten onderhouden. Dit laatste cijfer is overigens aanzienlijk hoger voor mensen met een nieuwe partnerrelatie gestart na het 50ste levensjaar en kan dan oplopen tot negen procent. De resultaten van de Multipale Classificatie Analyses tonen aan (zie tabel 3) dat het aantal kinderen dat wordt genoemd in het sociale netwerk niet significant samenhangt met leefvormen, sekse en leeftijd, maar vooral met het aantal kinderen dat men in leven heeft, met het ooit gescheiden zijn en met gezondheid.

Het aantal kinderen met wie men minimaal wekelijks contact onderhoudt ligt op 2,9 gemiddeld. Van de ouderen in eerste huwelijk noemde 74 procent minstens wekelijkse contacten met twee of meer kinderen. Ter vergelijking: voor de weduwen, weduwnaars en gescheiden mensen die alleen wonen was dit

Tabel 3. Gemiddelde omvang van de deelnetwerken van kinderen (inclusief schoonkinderen) en van broers en zussen (inclusief schoonzussen en zwagers), en de gemiddelde aantallen kinderen (inclusief schoonkinderen) en broers en zussen (inclusief schoonzussen en zwagers) waarmee men ten minste eenmaal per week contact onderhoudt naar enkele kenmerken; resultaten van de Multipele Classificatie Analyses

	Omvang van het sociale netwerk				Wekelijks contact			
	kinderen		broers en zussen		kinderen		broers en zussen	
	Dev ^a	Beta	Dev ^b	Beta	Dev ^c	Beta	Dev ^d	Beta
Leefvorm		0,04		0,06**		0,04'		0,03
In eerste huwelijk	0,06		0,09		0,04		0,02	
Nieuwe partner na 50 ^{ste} jr:								
– hertrouw	0,06		0,94		-0,31		-0,20	
– ongeh. samenw.	0,49		0,25		-0,51		-0,16	
– LAT	-0,26		-0,69		-0,52		-0,17	
Alleen na overlijden partner/echtscheiding	-0,12		-0,20		-0,02		-0,00	
Sekse		0,00		0,02		0,01		0,04*
Man	-0,01		-0,06		-0,03		-0,06	
Vrouw	0,01		0,06		0,03		0,06	
Leeftijd		0,01		0,13***		0,10***		0,09***
75+	-0,00		-0,45		-0,26		-0,14	
65-74	0,02		0,22		0,11		0,09	
55-64	-0,02		0,53		0,33		0,15	
# kinderen nog in leven		0,65***		0,02		0,51***		0,04
0	-3,66		-0,12		-2,58		0,17	
1 of 2	-1,31		0,02		-0,76		0,00	
3 of 4	0,73		0,06		0,58		-0,02	
5 of meer	3,21		-0,08		1,82		-0,05	
# broers en zussen nog in leven		0,02		0,26***		0,04'		0,18***
0	-0,02		-1,26		-0,07		-0,44	
1 of 2	-0,06		-0,48		-0,10		-0,13	
3 of 4	0,13		0,46		0,12		0,23	
5 of meer	-0,02		1,28		0,10		0,31	
Ooit gescheiden?		0,07***		0,09***		0,10***		0,04*
Nee	0,05		0,07		0,06		0,02	
Ja	-0,81		-1,10		-0,91		-0,24	
Gezondheidsstatus		0,04**		0,05**		0,02		0,02
1 of meer problemen	-0,16		-0,21		-0,06		-0,04	
Geen problemen	0,09		0,12		0,03		0,02	
R²		4,3%		12,8%		29,8%		5,9%

^{a,b,c,d}afwijking, gecorrigeerd voor de overige onafhankelijke variabelen, van de algemene gemiddelden:

^a (4,0), ^b (2,5), ^c (2,9) en ^d (0,8).

$p < 0,10$, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Bron: NESTOR-LSN, 1992.

percentage 64, en voor de ouderen die een nieuwe partnerrelatie zijn gestart na de leeftijd van 50 jaar is dit percentage nog lager, namelijk 53 procent. De resultaten van de Multipele Classificatie Analyses laten zien dat het aantal kinderen dat minimaal eenmaal per week wordt gecontacteerd relatief laag is voor de oudsten onder de ouderen, onder de mensen met hooguit twee kinderen, onder de ouderen die ooit gescheiden zijn geweest, en onder degenen die een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan na de leeftijd van 50 jaar. De hertrouwen hebben dan gemiddeld minimaal wekelijks contact met 2,6 kinderen, de ongehuwd samenwonenden en mensen met LAT-relaties met 2,4 kinderen, dat is aanzienlijk minder dan de 3,0 kinderen die wekelijks worden gecontacteerd door de mensen in eerste huwelijk of de 2,9 voor de alleenwonenden. Hypothese (2) wordt daarmee gedeeltelijk onderbouwd: kinderen zijn niet significant ondervertegenwoordigd in de sociale netwerken van de mensen die op latere leeftijd een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, maar de wekelijkse contacten met kinderen blijven inderdaad achter voor degenen die op latere leeftijd intense transitie zoals het aangaan van een nieuwe partnerrelatie hebben ervaren. Bovendien blijkt het achterblijven sterker te zijn onder diegenen die hebben gekozen voor ongehuwd samenwonen of een LAT-relatie dan onder degenen die zijn hertrouwd; de verschillen zijn echter slechts zwak significant met een $p < 0,10$.

Het deelnetwerk van broers en zussen

Voor de ondervraagden was het gemiddeld aantal nog in leven zijnde broers en zussen (inclusief schoonzusters en zwagers) 2,8. Hier treffen we overigens sterke variaties aan: voor degenen in eerste huwelijk was dit gemiddelde 3,1 en voor degenen die alleen wonen na verweduwing was dit cijfer 1,9. Het gemiddeld aantal broers en zussen dat werd genoemd in het sociale netwerk is 2,5; dit gemiddelde varieert tussen 2,9 voor degenen in eerste huwelijk en 1,4 voor degenen die alleen wonen na verweduwing of echtscheiding.

De Multipele Classificatie Analyses tonen aan (zie tabel 3) dat, wanneer eerst wordt gecontroleerd voor de effecten van het aantal in leven zijnde broers en zussen, partnersgeschiedenis, leeftijd, sekse en gezondheid, de verschillen in omvang van de deelnetwerken van broers en zussen naar gerealiseerde leefvormen zwak zijn maar nog steeds significant. Ouderen met een partner, zowel degenen in eerste huwelijk als de herpartnerden na de leeftijd van 50 jaar, rapporteren meer zussen en broers in hun sociale netwerken dan degenen die alleen staan na verweduwing of echtscheiding. Deze gegevens zijn niet in overeenstemming met het eerste deel van hypothese (3).

De betekenis van contacten met broers en zusters wordt meer duidelijk wanneer we de gemiddelde contactfrequenties in beschouwing nemen (zie ook tabel 3). Wekelijkse contacten met broers en zussen zijn het hoogst voor de mensen in eerste huwelijk (0,8), gevolgd door ouderen die alleen wonen (0,6). Ook hier lopen de mensen die een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan achteraan met gemiddeld gecontacteerde minimaal wekelijkse contacten tussen 0,4 en 0,5. De Multipiele Classificatie Analyse wees uit dat het aantal broers en zussen (zwaegers en schoonzussen) dat men wekelijks contacteert, direct en significant samenhangt met het aantal broers en zussen dat nog in leven is, met het ooit gescheiden zijn, met sekse en leeftijd. Aanvullend toont de analyse dat de effecten van leefvormen zoals gekozen na herpartnering, in dit opzicht niet significant zijn; verschillen tussen de subgroepen van herpartnerde ouderen bieden geen duidelijke aanknopingspunten om uitspraken te doen over de sociale inkadering in het subnetwerk van broers en zusters, voor mannen en vrouwen, die een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan op latere leeftijd.

5. Samenvatting en discussie

In deze studie hebben we enkele facetten bestudeerd van de sociale inkadering van oudere mensen, vooral van degenen die op latere leeftijd met intense transities zijn geconfronteerd zoals het opnieuw aangaan van een partnerrelatie. Deze laatste groep kan niet rechtstreeks worden vergeleken met diegenen die alleenwonend zijn na verweduwing of echtscheiding. Degenen die een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan zijn oververtegenwoordigd onder de jong-ouderen, onder de mannen, en onder degenen die in goede gezondheid verkeren (De Jong Gierveld en Peeters, 2002). De meerderheid van degenen die een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan na de leeftijd van 50 jaar hebben geopteerd voor een flexibele levensvorm (ongehuwd samenwonen of een LAT-relatie) in plaats van voor hertrouw. Dit gegeven mag worden opgevat als een aanvullende indicator van het doorwerken van de moderne waarden en normen onder niet alleen de (jong)volwassenen maar evenzo onder de oudere generaties en zou aanleiding kunnen zijn om de centrale thesen van de Tweede Demografische Analyse uit te breiden tot een breder leeftijdssegment dan nu gebruikelijk is.

Nieuwe partnerrelaties aangegaan op latere leeftijd hebben significante gevolgen voor de sociale inkadering van de betrokken mannen en vrouwen. Allereerst bleek in deze studie dat de omvang van het sociale netwerk gevoelig is voor herpartnering: het samenvoegen van twee netwerken leidt inderdaad tot een meer omvangrijk netwerk dan wordt aangetroffen onder alleenwonenden en anderen.

De kwaliteit van de relatie tussen ouders en volwassen kinderen lijkt overigens ook niet ongevoelig te zijn voor de herpartnering van de ouders. Kinderen worden nog in gelijke aantallen genoemd in het netwerk van de ouders, maar het aantal kinderen waarmee minstens wekelijks contact wordt onderhouden is significant kleiner voor mannen en vrouwen met een nieuwe partner, in vergelijking met ouders die nog in eerste huwelijk zijn, dan wel alleenstaand na verweduwing of echtscheiding. Met name ouders die met de nieuwe partner ongehuwd samenwonen of een LAT-relatie realiseren hebben minder vaak wekelijkse contacten met hun kinderen. Ook echtscheiding voorafgaand aan herpartnering en een slechtere gezondheid zijn op te vatten als negatieve determinanten van wekelijkse contacten tussen ouders en kinderen.

In dit kader moeten we overigens niet uitsluiten dat de keuze voor een flexibele leefvorm op het moment van het aangaan van een nieuwe partnerrelatie, samengaat met bepaalde attitudes en normen die de relaties met kinderen en overige familieleden als niet exclusief en dominant karakteriseren. Mensen die kiezen voor flexibele leefvormen zouden gekenmerkt kunnen zijn door een oriëntatie die zich richt op het realiseren van een open netwerk van zowel familieleden als van niet-familieleden.

De relaties tussen ouderen en hun broers en zussen blijken duidelijk minder belangrijk te zijn dan die tussen ouders en hun kinderen, wanneer we afgaan op de hier gerapporteerde aantallen broers en zussen in het sociale netwerk. Ook de wekelijkse contacten met broers en zussen zijn sporadisch. Relatief nog de meeste contacten met broers en zussen werden genoemd door degenen in eerste huwelijk, direct gevolgd door ouderen die alleenwonen. Voor wat betreft de alleenwonenden wijst Lopata (1996) op het feit, dat initiatieven tot contacten ook meer frequent kunnen uitgaan van broers, zussen en overige verwanten die zich daarbij veelal laten leiden door de al of niet expliciet uitgesproken assumptie dat alleenwonenden behoefte zullen hebben aan meer sociale contacten. Mensen die op latere leeftijd een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan—zowel de hertrouwd, de samenwoners als degenen die een LAT-relatie zijn aangegaan—verkeren in dit opzicht in een achterstandssituatie, maar de verschillen in wekelijkse contacten met broers en zussen zijn niet significant. Wanneer we in plaats van wekelijkse contacten de maandelijkse contacten analyseren, blijkt het plaatje overigens niet wezenlijk te veranderen.

Op de onderzoeksvragen naar de transitie van oudere mensen en de gevolgen daarvan voor hun sociale inkadering moeten genuanceerde antwoorden worden gegeven. Het antwoord is 'neen' voor zover het de aantallen kinderen betreft

die door de respondenten worden genoemd in het sociale netwerk; leefvormen leveren geen significante verschillen in dit opzicht. Wanneer we de kwaliteit van de relaties, afgemeten aan wekelijkse contacten, bezien moet het antwoord 'ja' luiden. Ja, de kwaliteit van de relaties met de kinderen wordt negatief beïnvloed door het aangaan van nieuwe partnerrelaties. Dit is met name het geval indien de ouder kiest voor een flexibele leefvorm zoals ongehuwd samenwonen of een LAT-relatie. Volgens de wetenschappelijke hypothesen van diverse auteurs zouden in deze gevallen gevoelens van stress, onbehagen of van onzekerheid over de financiële regelingen en de potentiële erfenis een rol spelen in het denken en handelen van de volwassen kinderen. De mechanismen waarlangs deze relatie werkt vergen echter nog nadere bestudering.

Literatuur

- Broese van Groenou, M., T.G. van Tilburg, E. de Leeuw en A.C. Liefbroer (1995), Data collection. In: C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg en P.A. Dykstra (red.), *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: VU University Press, pp. 185-197.
- Cherlin, A.J. (1978), Remarriage as an incomplete institution. *American Journal of Sociology*, 84, pp. 634-650.
- Coleman, M., L. Ganong en M. Fine (2000), Reinvestigating remarriage: another decade of progress. *Journal of Marriage and the Family*, 62, pp. 1288-1307.
- Davidson, K. (2002), Gender differences in new partnership choices and constraints for older widows and widowers. *Ageing International*, 4, pp. 43-60.
- Eggebeen, D.J. en A. Davey (1998), Do safety nets work? The role of anticipated help in times of need. *Journal of Marriage and the Family*, 60, pp. 939-950.
- Garssen, J., J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (2001), *Samenleven; nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Henry, C.S. en S.G. Lovelace (1995), Family resources and adolescent family life satisfaction in remarried family households. *Journal of Family Issues*, 16, pp. 765-786.
- Jong Gierveld, J. de (1998), A review of loneliness: concept and definitions, determinants and consequences. *Reviews in Clinical Gerontology*, 8, pp. 73-80.
- Jong Gierveld, J. de (2000), *Tussen solitude en solidariteit; nieuwe levensstrategieën van senioren*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Jong Gierveld, J. de (2002), The dilemma of repartnering: considerations of older men and women entering new intimate relationships in later life. *Ageing International*, 4, pp. 61-78.
- Jong Gierveld, J. de en A. Peeters (2002), Partnerpaden na het vijftigste levensjaar. *Mens en Maatschappij*, 77(2), pp. 116-136.
- Kaa, D.J. van de (1987), Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42, pp. 1-47.

- Kaa, D.J. van de (1994), The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G.C.N. Beets *et al.* (red.), *Population and Family in the Low Countries*. Lisse: Swets en Zeitlinger, pp. 81-126.
- Karlsson, S.G. en K. Borell (2002), Intimacy and autonomy, Gender and ageing: Living Apart Together. *Ageing International*, 4, pp. 11-26.
- Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa (1986), Twee demografische transitie's? In: R. Lesthaeghe en D.J. van de Kaa (red.), *Groei of Krimp?* Mens en Maatschappij, boek-afl levering, pp. 9-24.
- Lesthaeghe, R. en G. Moors (1995), Is there a new conservatism that will bring back the old family? In: *Evolution or revolution in European population*. Milaan: Franco Angeli, pp. 225-266.
- Lesthaeghe, R. en J. Surkyn (1988), Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 14, pp. 1-45.
- Liefbroer, A.C. (1999), From youth to adulthood: understanding changing patterns of family formation from a life course perspective. In: L.J.G. van Wissen en P.A. Dykstra (red.), *Population issues, an interdisciplinary focus*. New York/Dordrecht: Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp. 53-85.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering; een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag, Sdu Uitgevers.
- Kaufman, G. en P. Uhlenberg (1998), Effects of life course transitions on the quality of relationships between adult children and their parents. *Journal of Marriage and the Family*, 60, pp. 924-938.
- Lopata, H.Z. (1996), *Current widowhood, myths and realities*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Spitze, G. en J. Logan (1992), Helping as a component of parent-adult child relations. *Research on Aging*, 14, pp. 291-312.
- Stevens, N. (2002), Re-engaging: new partnerships in late-life widowhood. *Ageing International*, 4, pp. 27-42.
- Tilburg, T.G van en J. de Jong Gierveld (1999), Normering en cesuurbepaling van de eenzaamheidsschaal. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 30, pp. 158-163.
- White, L. (1992), The effect of parental divorce and remarriage on parental support for adult children. *Journal of Family Issues*, 13, pp. 234-250.